

ПО НЯКОИ ВЪПРОСИ ИЗ ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ИСТОРИЯ НА СЛИВЕН

ИВАН РУСЕВ

Тази статия представлява скромнен опит да се представят някои идеи, породени в резултат на близо четиригодишните ни проучвателски усилия в областта на възрожденската история на град Сливен. Без да претендираме за абсолютна оригиналност, тук ще представим използваните от нас методи на изследване и достигнатите в резултат на тях изводи, които могат да представляват интерес за колегите — историци и краеведи, а и за всички онези, които се интересуват от сложната и интересна възрожденска проблематика в нашата национална история.

Главна опорна точка в изследванията на всеки историк трябва да бъдат документите. От тях се извличат сведения и факти за исторически събития, за процеси и явления из обществения, икономическия и политическия живот на народи и държави в минали времена. Документи от епохата на националното ни възраждане днес се съхраняват в централните и местните архиви в нашата страна, в архивните фондове на историческите музеи по места, в частни и семейни архивни сбирки, в архивите на чужди държави — предимно на съседните балкански държави и в архивите на държави, които през XVIII и XIX в. са в ролята на „Велики сили“ и като такива имат своите интереси в нашия географски регион. Известна част от това документално богатство е обработена и публикувана от наши и чужди специалисти. Но чрез последните десетилетия специалистите изучаваха документи предимно от чуждите и централните български архиви, докато тези от местните архиви и музейни фондове оставаха встрани от тяхното внимание. Освен това все още не са очертани еднакво добре всички изяви на възрожденския процес в българската история. Така например, към проблемите на националноосвободителното движение, обяснимо защо, винаги е поддържан традиционно висок интерес сред изследователите, докато много от проблемите на икономическото, културното или демографското развитие на българските земи през епохата на Възраждането още чакат своето осветляване в научната ни литература. Наред с общите задачи, които стоят пред историческата наука днес, историкът-краевед трябва да се справи и с някои специфични за своята дейност задачи. Той не само работи с вече обработени документи от архивните фондове, но е длъжен да издирва, обработва и публикува нови документи, даващи допълнителни сведения за възрожденската ни история. Разбира се, доколкото това е възможно, като се има предвид дистанцията на времето.

Освен чрез документите, историкът-краевед получава необходимите сведения и по други пътища — чрез провеждане на интервюта с местни хора, чрез извършване на теренни обхождания и експедиции. Ако за историята на

следосвобожденския период или за проучвания в областта на етнографията и фолклора интервютата дават добри резултати, не така стоят нещата по отношение на предосвобожденската ни история. За изминалите вече повече от сто години, семейният спомен например, трябва да се предаде през поне три поколения, а това неминуемо води до неточност, а следователно и до ненадеждност на съдържащите се в него факти. Все пак, интервютото дава известна информация, но тя не трябва да се използва самоцелно или сама за себе си. ако всеки втори разпитан местен жител, образно казано, е чувал и за него, че неговият праядо, да речем, се е занимавал с абаджилък, то спокойно можем да си направим извод за разпространението на този занаят в селището през втората половина на XIX в. и да търсим предпоставките, обуславящи това развитие. Особено ако семейният спомен се потвърди с някой скътан стар документ в семейния архив на интервюируания, а такива документи все още се намират. Всъщност, волю или неволю, историкът не може да мине без "спомена", просто трябва да бъде по-критичен при неговата интерпретация. Нека не забравяме, че всички поселищни истории, появили се в нашата историография наскоро след Освобождението и издавани до към 30-те години на нашия век, се базират предимно на спомените на все още живите съвременници на събитията от преди 1878 година. А с тези "истории" задължително трябва да се съобразяват днешните научни изследвания.

От съществено значение за краеведческите проучвания са и системно провежданите теренни обхождания в района на селището. Най-вече, когато теренът е разнообразен и предполага повече премествания на селището в минали времена. Обекти на теренни обхождания трябва да бъдат както самото селище, така и местностите с историческо значение в землището, старите пътища, старите гробищни комплекси. Оказва се например, че старите гробища са благодатен източник на историческа информация за града или селото, когато към тяхното проучване се подходи сериозно и задълбочено. Движението и развитието на гробищните комплекси дават ценни сведения за насоките на демографските процеси в селището, за неговото разрастване, за размера на едно или друго заселване на чужди етнически групи и общности в него. В много случаи старите гробища представляват единственият запазен източник на информация относно демографската характеристика на селището през ранните епохи. От друга страна, надгробните паметници в гробищата със своите художествени и архитектурни решения, със своята орнаментика и пластика са част от културната история на селището. Те са оформени съобразно народните традиции и религиозните канони и отразяват в себе си естетическите възгледи на времето, към което принадлежат. От особено значение е и проучването на текстовете върху надгробните паметници. Сведенията от тези текстове са предимно с биографичен характер — рождена дата, дата на смъртта, произход; информация за дейността на починалия — занятие, заслуги, качества; сведения за неговото материално и обществено положение. В този смисъл сведенията от текстовете върху надгробните паметници могат да потвърдят или отхвърлят известен (от литературата, например) факт от

биографията на починалия. Освен това, текстовете върху надгробните паметници са особено ценен източник на информация за антропонимията на селището, а следователно и за проследяването на изпитани или оказани от местното население културни влияния, за отчитане на по-широко разпространение на някои занаяти, станали причина за появата на нови фамилни имена и др. И не на последно място, семейните гробове и гробници в гробищата подпомагат с важни сведения възстановяването и проучването на родовите връзки в селището.¹ Всъщност, погледнато под този ъгъл, старото гробище на едно селище представлява "второ селище" — "идеален отпечатък" на първото, на минали процеси в неговата демографска, културна и икономическа история.

Като цяло, комплексният подход в краеведческите изследвания (при подчертано предпочитание на запазения документален материал) е път към постигане на нови резултати не само из областта на местната, но и на националната ни история. Особено ако историческите процеси в района не се разглеждат изолирано, а се поставят в един по-широк план, което впрочем е категоричното изискване на метода на историзма.

Съвременните изследвания на възрожденската история на град Сливен не могат да подминат постигнатите вече резултати в нашата историография по този въпрос. Разбира се, на първо място трябва да споменем забележителното тритомно съчинение на д-р Симеон Табаков "Опит за история на град Сливен" (т. I — 1911 г., т. II — 1924 г. и т. III — 1929 г.), което и днес не е загубило много от своите достойнства. Сред многото поселищни "истории", появили се в българската историография в края на XIX в. и началото на XX в., трудът на д-р С. Табаков е един от най-сполучливите, написан с веждината на професионален историк. Сравнено с тази книга по това време е само двутомното изследване на д-р Петър Цончев за историята на Габрово.² Безспорен принос в изследванията на д-р Цончев са множеството използвани от него документи и спомени на съвременници на събитията от преди Освобождението. За разлика от него, освен документи и спомени, д-р С. Табаков има възможност да прегледа и използва голямо количество литература, засягаща в една или друга степен българската история. По време на своето учение в чужбина и на дипломатическата си кариера той се справя с огромен брой заглавия, от които достатъчно е например да споменем осемнадесеттомната "История на Отоманската империя..." на Хамер или множеството пътеписи на пътешественици, минали през българските земи до XIX в., по това време все още малко известни у нас. За съжаление преждевременната смърт на д-р Табаков прекъсва неговото мащабно творческо дело.

С проблемите на предосвобожденската история на Сливен се занимават и някои други местни краеведи, сред които се открояват имената на учителите Атанас Николов и Захари Измирев, на художника Добри Добрев, на бившия кмет на града Георги Арnaudов и др., но техните трудове определено остават в сянката на "Опит за история на град Сливен"⁴. В по-ново време заслужава да

се спомене името на Васил Дечев — дългогодишен уредник в отдел “Възраждане” при исторически музей — Сливен, който сполучливо бе наречен от проф. Тончо Жечев “... един истински продължител на делото на Табаков в наше време”.³

През Възраждането Сливен се изгражда и утвърждава като един от най-големите градове в българските земи през тази епоха. Той се превръща във важен стопански, културен и административен център. Още в края на XVIII в. градът става център на санджак, а по силата на административната реформа от 1864-1868 год. Сливенски санджак се разраства и вече включва каазите: Сливен, Нова Загора, Ямбол, Карнобат, Айтос, Бургас и Анхиало (Поморие) — т. е. до Освобождението това е най-голямата административна единица в днешните югоизточни български земи. Това, че Сливен придобива такъв важен административен статут, съвсем не е случайно явление, а е обусловено от ред определящи фактори, между които безспорният икономически просперитет на града през Възраждането и неговото важно географско местоположение.

Във възрожденската история на Сливен се обособяват два отделни периода, ясно разграничени от едно важно събитие — масовото изселване на сливенци във Влахия, Молдова и Бесарабия през 1830 година.

Ранният период е доста по-слабо проучен. А именно тогава Сливен изгражда своя градски облик, благодарение най-вече на добрите условия, които има тук за развитие на стопанска дейност и търговия. Градът се пресича от няколко пълноводни планински реки, чиято водна сила задвижва местните тепавици, воденици и барутчийници. От балканския район се доставят в изобилие вълна, вълнени платове, кожи, угоен добитък — суровини за традиционните сливенски занаяти: абаджийство, кожарство, суватчийство. Сред занаятите в града най-широко разпространение получава абаджийството. Известният арменски пътешественик и търговец Ованес Товмаджиян, посетил Сливен през 1757 г., отбелязва, че в града има “производители на чудесна аба от благородна вълна” и че много от къщите в Сливен са превърнати в “работилници” за тъкане на хубави и здрави платове.⁴ Силно развити са още местните занаяти тюфекчийство (оръжепроизводство) и лозарство. В края на XVIII в. и началото на XIX в. Сливен е един от главните тюфекчийски центрове в страната — с ежегодни доставки за централната власт (особено след създаването на редовна османска армия през 1826 г.) и с търсена и високоценена стока (винтонарезни пушки-шишанета) по източните пазари.

И още за условията, при които се разраства Сливен, по-специално за т. нар. “географски фактор”. Непосредствено от града започват няколко планински прохода (удобни дори за преминаването на кервани), които водят на север от Стара планина. Всъщност, силно разчленената и сравнително ниска планинска верига в този район е твърде удобна за прокарване на керванджийски пътища и за заселване, а това води до подобряването на съобщителните връзки на Сливен в посока на север и североизток. И това в епохата на засилени стоково-парични отношения — предпоставка за превръщането на града в търговски център. Особено важен е проходът Сливен

— “Демир капия” (“Желязни врата”) — Елена, който е част от главния търговски път Цариград — Брашов (Кронщат), свързващ Ориента с Централна Европа. “Брашовската” търговия е от важно значение за икономическия разцвет на Сливен през втората половина на XVIII в. Сливенци се включват дейно в тази транзитна търговия и забогателите в резултат на това търговци обикновено се преселват в Брашов. Такъв е случаят с Антон Йоан Камбуроглу-бъдещият спомоществовател на “Рибния буквар”.⁵

Заслужава да се спомене и другият главен път, който тръгва от Сливен, минава през близките балкански селища Ичера, Жеревна и Котел и свързва града с основните търговски и производствени центрове в Североизточните български земи — Хаджиоглу Пазарджик (дн. гр. Добрич), Варна, Тулча, Черна вода и пр.

Доброто географско местоположение на Сливен позволява да се поддържат удобни съобщителни връзки с подбалканските селища, със селищата от Югоизточните български земи, с черноморските пристанища. Така например, сливенските стоки пътуват за столицата Цариград по две трасета — или с кервани, директно през Одрин, или с кервани до Бургас и Анхиало (дн. гр. Поморие) и оттам по море до столицата. Към средата на XIX в., със засилването на търговския трафик от Сливен за Цариград и обратно превозът по море става по-предпочитан като по-бърз, по-удобен и по-безопасен.

На фона на изложеното до тук, едва ли би изглеждал странно фактът, че през епохата на Възраждането Сливен се превръща във важен търговски център и средище на голям панаир. Всъщност, Сливенският панаир се вписва в календара на българските панаири през Възраждането като един от най-големите, отстъпващ през определени периоди единствено на Узунджовския. Сливенският панаир се появява още преди XVII в. и просъществува през XVII, XVIII и XIX в.⁶ Неговият край може да се отнесе към средата на XIX в., когато започват да западат и други възрожденски панаири. За известността му съдим по това, че той ежегодно се посещава от търговци от всички краища на обширната Османска империя и особено от нейните европейски провинции, от търговци — чужденци от Русия, Хабсбургските владения, Дунавските княжества, Италия, Франция и др.⁷

Освен важното географско местоположение на Сливен и природните богатства на района, за разрастването му е от значение и един друг факт. По време на кърджалийските размирици градът е ограден със специални каменни стени, наречени “шарампол”, които го предпазват от външни нашествия и опустошения. Шарамполът се запазва до 1829 г., като през периода на неговото съществуване Сливен чувствително нараства по броя на населението си. По-голямата част от новите пришълци са изселници от селата в района, които бягат от кърджалийските опустошения и търсят сигурност в града. По това време — края на XVIII и началото на XIX в. — тук се преселват основателите на фамилии като Миркович, Кювлиеви, Калови и др., чийто следващи представители са едни от крупните търговци и индустриалци, обществени и политически дейци в града през XIX в. До 1830 г. населението на Сливен

нараства на 25 000 души — внушително за онова време число. В резултат на голямото изселване на сливенци през същата година, градът е напуснат от 15 000 души, а в него остават едва от две до три хиляди души българи (останалото население е предимно турско и в по-малката си част арменско, еврейско и циганско).⁸ През следващите десетилетия градът отново нараства, за да надхвърли 23 000 жители в навечерието на Освобождението.

Промените в демографското състояние на града несъмнено дават своето отражение върху цялостния облик на Сливен през епохата. Само можем да предполагаме каква би била атмосферата в един двадесет и пет хиляден български град през 20-те години на XIX в., тогава, когато мнозинството — български градчета едва наброяват по няколко хиляди жители. Сведенията за икономическия просперитет на Сливен през този период са безспорни, но само те не изчерпват всички страни на проблема. Почти липсва информация за обществените отношения в града по това време, за състоянието на неговата култура, просвета и пр. Разбира се, завърналият се в Сливен в края на 1825 год. Иван Селимински дава известни сведения по някои въпроси, но те съвсем не са достатъчни. В своя “Исторически спомен”, писан тридесет години по-късно, д-р Селимински изтъква антагонизма между “турската управляваща народност и българската управлявана народност” в града и това, че българите тук се делят на две “класи”: благородни, които наричали себе си “гърци”, и неблагородни, назовавани “торлаци”. Симпатиите на съвременника са изцяло на страната на “торлаците”, които “главно държат в ръцете си цялата промишленост и търговия на града” и подкрепят неговите патриотични инициативи. Д-р Иван Селимински говори още за разцвета на местните занаяти и търговия, за съществуващите в града само гръцки училища и за състоянието на просветното дело (самият той започва работа като учител), за създадената от него, под влияние на гръцкото националноосвободително движение, съзаклятническа организация “Тайно братство” и др.⁹ По-обстойни сведения за ранния период от възрожденската история на Сливен дава д-р С. Табаков в трите тома на своя “Опит за история...”, където той се базира главно на спомени, на сведения на пътешественици и на публикации на чужди автори в косвена връзка с местната сливенска история. Считаме обаче, че проучвателските усилия в тази насока трябва да продължат. Днес румънските и руските архиви съдържат документи из дейността на видни сливенски фамилии, които след 1830 г. реално присъстват в икономическия и политическия живот на новите си държави, на българската възрожденска емиграция, но преди тази дата те са част от сливенското градско общество. Достатъчно е само да споменем някои от изселилите се родове като Парушеви и Атанасиеви в Болград, Диамандиеви и Василеви в Букурещ, Дукиади в Галац, Чаушови, Симови и Ценови в Браила и други.

Вече неведнаж е изтъквано, че историзмът като метод на изследване (а и като начин на мислене) поставя най-малко две категорични изисквания. И първото от тях е: да разглеждаме всяка личност, явление, събитие или процес в контекста на собственото му време и точното му място, а второто — да

съотнасяме процесите и явленията едно спрямо друго в един по-глобален план. Или с други думи казано: да не "осъвременяваме" историята, а да се постареем да вникнем в конкретната историческа епоха, да погледнем на нея през погледа на нейния съвременник, да се постареем да мислим с неговите понятия. И още: да не изпадаме в ненаучната крайност "най", т. е. да не възприемаме случилото се някога в даден град, район или държава непременно като единствено и без аналог дори в световната история, а да разглеждаме историческите процеси и явления в тяхното разнообразие, в тяхната дълбочина и взаимна обусловеност. За съжаление примери на неприлагане на историческия метод в нашата история има не един и два и те са причинени най-вече от грубото идеологизиране и политизиране на историческата ни наука или от все още недостатъчната степен в развитието на историческото ни познание. Такива примери има и във възрожденската история на Сливен, главно поради втората изтъкната тук причина.

Какво по-точно имаме предвид? Когато се говори за икономическото развитие на Сливен през Възраждането и по-специално — за периода от 30-те години на XIX в. насетне, изследователите обикновено се задоволяват с изтъкване на факта, че по това време в града се създава голяма текстилна фабрика — първото индустриално предприятие в европейските провинции на Османската империя и на Балканите въобще. Тази фабрика е плод на инициативата и умението на сливенеца Добри Желязков Фабрикаджията, но още от момента на създаването ѝ тя е държавна собственост и като такава нейната история не може реално да отрази тенденциите в развитието на местните производителни сили.

Предпоставки за зараждане на фабрично производство в българските земи през Възраждането има, но има и обективни трудности за това, поради което появилите се тогава фабрика все пак остават изолирано явление. Следователно, Сливенската фабрика трябва да се възприеме просто като един факт, без да се надценява, а да се търсят онези производствено-търговски структури, които действат в града и района през епохата, въпреки и независимо от намесата на турската полуфеодална държава и които имат тук определящ характер. Такива са местните търговски дружества (фирми), които освен търговски структури са и непосредствени участници в производствения процес като организатор на разпръснати абаджийски манифактури. Няма да се спираме обстойно на историята на тези дружества, тъй като това правим на друго място.¹⁰ Само ще споменем, че най-ранните от тях датират от втората половина на XVIII в. и че през 60-те и 70-те години на XIX в. в Сливен вече работят фирми, които по размера на своя капитал и по обхвата на търговско-производствената си дейност могат с основание да бъдат причислени към най-крупните по това време в страната — "Р. В. Миркович и дружие", "Стефан Саръиванов и С-ие", "Белчев-Елков-Бояджиев", "Братя П. Минови" и др. През 1874 год. например, "Р. В. Миркович и дружие" работи с немалкия оборотен капитал в размер на 5 500 златни турски лири (550 000 гроша). През последните десетилетия преди Освобождението тези дружества разполагат с необходимия

капитал, за да осъществят прехода от разпръснатата манифактура към фабричното производство, но злочастният опит на Д. Желязков (който след като създава фабриката е отстранен от нея, без да му се изплатени 20 000 гроша за вложените лично от него основни средства) не "позволява" на неговите съграждани да направят още тогава тази решителна крачка напред в своето развитие. Преходът е извършен едва в условията на новия буржоазно-правов ред, установен в България през 1878 год. Така през 80-те години на XIX в., в голямата си част, тези търговски дружества застава в основата на създадените по него време сливенски текстилни фабрики, които са едни от първите в страната след Освобождението.

Интересно е как икономическите процеси в града и района през Възраждането се отразяват върху местния манталитет, върху изграждащото се през тази епоха сливенско градско общество? Всъщност, в основата на сливенското търговско дружество стои традиционният ортаклък — сдружаване на двама или повече търговци, които по-късно вече задължило се съобразяват с изискванията на буржоазното търговско право — ежегодно сключване на търговски договори, редовно водене на търговски тефтери, равносметки, кореспонденция и др. Но вътрешната икономическа нестабилност на Османската империя и липсата на буржоазен правов ред (всъщност, закони има, но те не се прилагат) принуждават сливенските търговци да "узаконят" своите търговски дружества със силата и аргументите на роднинските връзки. В много от случаите сродяването предшества или последва момента, в който двама търговци влизат в съдружески отношения помежду си. По силата на традицията, роднинството между съдружниците гарантира на техните фирми една почтена и успешна търговия. Преплитането на роднинските с търговските отношения до голяма степен се превръща в характерна черта на местното градско общество през Възраждането. Дори до днес в града все още се споменава, че всички стари сливенски родове са в някакви, макар и далечни, роднински връзки. Разбира се, не без леко преувеличение. Всъщност, тази местна особеност добре се потвърждава и чрез информацията на старите сливенски гробища и по-специално — чрез начина, по който са оформени множеството семейни гробове и гробници.¹¹ Тяхната информация е изключително ценна, тъй като тя се отнася за време, през което гражданската регистрация и статистика у нас все още не се прилагат, а църковните метрични книги от този период почти не са запазени.

В заключение ще споменем някои от проблемите из възрожденската история на Сливен, които чакат своето бъдещо осветляване в научната ни литература. Относно икономическата история на града интерес представляват въпросите как градът и неговите търговци се вписват в структурата на изграждащия се през епохата единен български пазар; как тук се прилагат новите търговско-кредитни отношения — полици, лихварски и акционерни дружества; с търговци от кои други райони сливенци поддържат отношения на търговско посредничество и партньорство и по какъв начин те установяват тези свои контакти? Впрочем, всички тези въпроси, но в по-общ план, стоят

за разрешаване и пред националната ни история. Относно демографската история на града важно е да се проследи как по-големите кризи и бедствия през епохата (войни, пожари, изселвания, чумни епидемии) се отразяват върху демографския облик на Сливен до Освобождението. От особен поглед се нуждаят още културната и политическата история на града. Така например, трябва да се определят действителните параметри на силното гръцко влияние в Сливен през първата половина на XIX в. и да се изясни процесът на неговото преодоляване към средата на същия век. И ако за участието на града и района в Българското национално-освободително движение е писано доста (макар и не всичко), то има какво още да се каже относно включването на сливенци в легалните нереволуционни форми на съпротива срещу вековния поробител, относно изграждането на местните органи на самоуправление, относно ролята на сливенската емиграция зад граница за подпомагане на политическата борба на българите. Считаме, че чрез прилагане на комплексния метод на изследване, на повечето от поставените тук въпроси може да се даде верен и задълбочен отговор.

БЕЛЕЖКИ

¹ Опит за методика при проучването на стари гробищни комплекси виж в нашата статия: Иван Русев, Някои сведения за старите сливенски гробища. — В: в Известния на музеите от Югоизточна България (по-нататък ИМЮИБ) т. XIV, 1991 год., стр. 187 и сл.

² ЦОНЕВ, П. из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания. С., 1929 год.; *Същият*, Из общественото и културно минало на Габрово. Исторически приноси, С., 1934 год.

³ ЖЕЧЕВ, Т. Симеон Табаков и неговата история на град Сливен. — В: д-р Симеон Табаков, Опит за история на град Сливен (второ издание). т. I, С., 1986 год., стр. 7-8.

⁴ АРМЕНСКИ ПЪТЕПИСИ за Балканите XVIII-XIX в. С., 1984 год., стр. 50.

⁵ LIMONA, D. Catalogul documentelor grecesti din Arhivele Statului de la orasul Stalin. V. I-II, Bucuresti, 1958; Константин Велики. За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в., — И. пр., 1959 год., кн. 6, стр. 61-76.

⁶ ИХЧИЕВ, Д. Панаирите и пазарните дни в Южна България преди освобождението. — В: "Списание на Българското икономическо дружество", С., 1909 год., кн. 9 и 10, стр. 606-607.

⁷ РУСЕВ, ИВ. Сливенският панаир през епохата на Възраждането. — В: сб. "Сто години от Първото българско земеделско-промишлено изложение". Пловдив, 1992 год., стр. 95-100.

⁸ ТАБАКОВ, С. Опит за история ..., т. I, С., 1986 год., стр. 365, т. II, С., 1924 год., стр. 149 и сл.

⁹ БИБЛИОТЕКА "Д-р Ив. Селимински", книжка I "Исторически спомен" с увод от П. Чилев, С., 1904 год., стр. 10-16; д-р Цветан Кристанов, д-р Стоян

Маслев, д-р Иван Пенаков, д-р Иван Селимински като учител, лекар и общественик, С., 1962 год., стр. 58-69.

¹⁰ Виж подробно в нашата студия: Ivan Russev. The Merchant Partnership in Sliven during the National Revival Period in Bulgaria. — Bulgarian Historical Review, № 1, 1993.

¹¹ РУСЕВ, ИВ. Текстовете върху ранните български надгробни паметници в старите сливенски гробища. — ИМЮИБ, т. XV, 1992 год., стр. 171 — 193.